

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА МЕТОДОЛОГІЯ

Степан Віднянський

УКРАЇНА В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ ГЕОПОЛІТИЧНОМУ ПРОСТОРІ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ІНТЕГРАЦІЇ

(Наукова доповідь на засіданні Вченої ради Інституту історії України
НАН України 27 січня 2009 р.)

Ще на зорі становлення незалежної Української держави на початку 90-х років ХХ ст. відомий український етнограф і письменник, вдумливий й прискіпливий спостерігач поточних українських культурно-політичних тенденцій Василь Скуратівський з подивом писав: «Здається, протягом усього цього століття ще жодного разу термін «Європа» та похідний від нього «європейський» не вживався так часто, як сьогодні. Ці слова буквально заповнили пресу, радіохвилі, екран та сам слух і словник нашої сучасності». Втім, визначення місця і ролі України в сучасному світі, зокрема в європейському геополітичному просторі дійсно стає все більш актуальним й важливим завданням українського державотворення і, водночас — української науки. Адже, якщо гамлетівське питання «Бути чи не бути?» реалізоване у ключовій площині державного суверенітету України, то питання про те, «Бути чи не бути повноцінним членом європейської спільноти?», залишається відкритим і навіть стає все більш проблематичним. Тож питання в тому, коли саме будуть реалізовані на практиці євроінтеграційні наміри України? І чи будуть вони реалізовані взагалі? Якщо таки будуть, то у якій конфігурації ключових сфер державного і громадського життя.

Складність розв'язання цього завдання пояснюється, по-перше, тим, що Україна і на 18 році своєї незалежності все ще лише болісно шукає свою роль у постмодерній п'єсі під назвою «Новий світовий порядок», а по-друге, сценарій цієї драми з невідомим заздалегідь епілогом постійно змінюється. Ці зміни обумовлені формуванням нового світового порядку, найважливішою характеристикою якого є глобалізація. А основним змістом міжнародних відносин сьогодні, на думку багатьох експертів, є складний перехід від біполярної системи часів «холодної війни» до нового, більш справедливого світовлаштування.

Разом з тим, звичка дивитись на світ як на поле бою двох полярних політичних сил приводить до того, що майже усі західні та російські політики й політологи не розглядають Україну як самостійну геополітичну одиницю. Україну і досі визнають, зокрема на Заході, лише «європейською країною» і остерігаються називати «європейською державою». Причиною цього є усталена уява про несамоодатність України як суб'єкта геополітики. «Україна в історичному й соціологічному відношенні являє собою погано структуровану, розмиту зону, яка сама ні-

коли не була джерелом модернізації», — пише, наприклад, французький дослідник Е. Тодд. Подібні уявлення беруть свій початок з концепції Ф. Ратцеля, котрий розглядав Україну лише як «життєвий простір», що може бути використаний в процесі територіального розширення німецької держави, тотожні поглядам Г. Киссинджера про Україну як найбільш оптимального кандидата на роль «врівноваження» Росії в Європі, а також близькі по своїй суті поглядам російських євразійцев — від М. Трубецького, Л. Гумільова до сучасного «геостратега» О. Дугіна. «Буферна зона», «останній культурний кордон», «розколота країна», «нічийна смуга» — такими бачать і сьогодні західні експерти місце і роль України на європейській і світовій арені.

Дійсно, від самих початків своєї історії, Україна як етногеографічний простір у центрі Європейського континенту, була місцем зіткнення й суперництва, але й водночас — взаємовпливів різних цивілізаційних спільнот. А основними засобами у визвольній боротьбі українців протягом століть, та навіть в недовготривалі часи державотворення, були пошуки союзників, пристосування під чужі політичні інтереси й геополітичні сценарії. На жаль, мало що змінилося і після здобуття Україною незалежності. І в цьому багато в чому винна, як і в попередні часи, сучасна українська політична еліта та влада.

Об'єктивний аналіз внутрішньо — й зовнішньополітичної ситуації і розмежування суто пропагандистської риторики і практичного, раціонального мислення є формою відповідальності з боку української влади і української науки перед своїм народом, який, зокрема, у основній своїй масі підтримує ідею європейської інтеграції як шлях до нової якості життя і нової свободи громадянина. Предметний аналіз та узагальнення власного історичного досвіду і досвіду сусідів є сьогодні питанням величезної ваги як з точки зору теорії і практики національного державотворення, так і з урахуванням гострої потреби самоорієнтації, самоусвідомлення України в якісно новому просторі всесвітньої історії.

У цьому сенсі будь-які пропагандистські кліше тлумачення євроінтеграційної проблематики є неприйнятними. З точки зору історичної моралі й перспективи довіри до української демократії виглядає некоректним лукаве ігнорування внутрішніх і зовнішніх аспектів складного процесу досягнення нової якості життя і нового, європейського рівня громадянської свободи. Відкладення саме цих аспектів «на потім» на користь штучно прискореного сепаратного вирішення, наприклад, нагальних питань військово-політичного співробітництва (здобуття ПДЧ і вступ до НАТО, що, як стає все зрозумілішим політикам і експертам, не є чинником прискорення наближення України до ЄС, тоді як збалансовані й гармонійні відносини з Росією є невід'ємною частиною інтеграції України в ЄС) навряд чи буде колись сприйняте переважною більшістю українських громадян. Адже навіть серед наших найближчих друзів і партнерів, котрі активно лобіюють сьогодні наші євроатлантичні зусилля, є такі, які своє власне членство у ЄС і НАТО досить вдало і політично відпові-

дально синхронізували. Достатньо поглянути, приміром, на країни Балтії або Вишеградської групи, котрі раціонально розтлумачили свої нові військово-політичні зобов'язання у жорсткій прив'язці до європейських гарантій нової якості свободи і нової перспективи добробуту власних, а не чужих громадян.

Сама світова історія вчить, що у процесі формування політичної нації, свідомої національної спільноти не можна сплачувати старі борги перед вітчизняною історією, і одночасно робити нові. Адже в умовах прогресуючої глобалізації й так досить умовні кордони між національною та все-світньою історією стають ще більш умовними, і, цілковито підпорядкувавши національну історію потребам чергової санації світової історії, можна взагалі втратити національну ідентичність, перетворитися на своєрідний «історичний додаток». І тоді багатостраждальний український громадянин буде знову (як і за часів славнозвісного «тоталітаризму») самотужки нести на собі тягар «світової історії», залишаючись у нескінченному очікуванні славнозвісного «європейського раю». Тоді європейська ідея перетвориться на своєрідний аналог комунізму, який десь є, але так само недосяжний як і лінія горизонту.

Подібна концепція євроінтеграції для вразливої посттоталітарної свідомості є просто небезпечною, оскільки вщент руйнує цілісність сприйняття системи європейських цінностей. Ні про який національний тип європейської державності, європейської культури або європейської громадянської відповідальності в умовах нової європейської свободи за такої ситуації не може бути й мови.

Очевидна відсутність адекватної презентації глибинного практичного змісту європейської ідеї уможливорює нескінченні медійні маніпуляції з історичною свідомістю євроналаштованого українського громадянина.

Зокрема, протягом принаймні перших 14 років нашої незалежності проголошений українською владою європейський вибір (а з 1998 р. — офіційно проголошений євроінтеграційний курс) залишався формальністю, незважаючи на зростання як національної, так і спільної з ЄС документально-правової бази. Україна лишалася неготовою до повноцінного приєднання до європейських процесів і розглядалася тільки як партнер Європи, що інтегрується. Для української влади часів Кучми «європейський вибір», безумовно, був свідомим. І так само свідомо він залишався декларацією. Цей вибір не впливав на характер розвитку, проте створив привабливу декорацію, став одним з інструментів утвердження самої влади, її багатofункціональним стабілізатором. Україна за окремими параметрами повільно і непослідовно наближалася до критеріїв членства, за окремими — віддалялася. Перше стосується переважно формального ухвалення певних законів, друге — політичної практики. Громадянам давали зрозуміти, що в державі є інші пріоритети, а «власний національний шлях» не замінює стосунками з надто прагматичними європейськими партнерами. Очевидно, що керівництво держави було готове у будь-яку мить дистанціюватися від Європи, так само як і відмовитися перейти на

рейки псевдопатріотизму євразійського гатунку. Це фактично відбулося у 2004 р., коли авторитарний політичний режим намагався будь-що продовжити своє існування. Європейський вибір був принесений у жертву старою владою під час президентської виборчої кампанії. На це слід зважити, коли вже на новому етапі її провідні представники знов декларують свою підтримку реформ європейського зразка.

Багаторічна профанація європейського вибору мала своїм результатом не тільки втрату дорогоцінного часу, а й серйозне погіршення стартових умов повернення до Європи. По-перше, сталася часткова дискредитація європейської ідеї та демократичних цінностей, накопичився європесимізм, розчарування результатами співпраці із західними партнерами. По-друге, був утрачений шанс зі старту незалежності гідно презентувати свій партнерський потенціал, посісти оптимальне місце у геополітичних трансформаціях.

Ситуація почала змінюватися після президентських виборів 2004 р. Перемога демократії, зміна влади дали поштовх практичному здійсненню європейського вибору. «Помаранчева революція» продемонструвала не тільки прагнення українців до європейських цінностей, а й найвищу здатність обстоювати їх. Масштаби, організованість, цивілізованість масового руху спротиву фальсифікаціям волевиявлення громадян, протиправним діям авторитарної влади мають мало прецедентів в історії континенту. «Навіть більше, — як пише відомий український політолог О. Дергачов, — домінування позитивних емоцій і висока естетика цього руху на деякий час вивела українських громадян у лідери у розповсюдженні європейських цінностей. Революція спричинила поглиблення наслідків виборів і сприяла безумовному відновленню європейської ідентичності України».

На старті свого президентства В. Ющенко, перебуваючи навесні 2005 р. з тріумфальним візитом в Брюсселі, заявив: «Мета моєї країни, головне завдання нового уряду й моє особисто — вступ України до Євросоюзу. Ми готові підтвердити серйозність проголошених намірів щоденною кропіткою роботою. Я хочу зробити так, щоб будь-яке рішення на внутрішньому рівні чи то в економіці, чи в іншій галузі було пронизано європейським духом». Втім, досить швидко з'ясувалось, що здійснення цих декларацій не завжди в компетенції їх автора. Адже революція не заміняє реформ, так само як і не спрощує тих завдань, які пов'язані з економічним і суспільно-політичним розвитком. Навіть більше, на країну чекає продовження гострої політичної боротьби і демократичним силам ще доведеться розв'язувати такі важливі базові питання, як консолідація демократії і досягнення широкого консенсусу щодо пріоритетів внутрішньої і зовнішньої політики. За умов, коли зняті штучні перешкоди, слід реалістично оцінити об'єктивні труднощі на шляху інтеграції. Довести переваги європейської моделі розвитку тим, хто сповідує старі радянські цінності, відірваним від національного коріння, певною мірою маргіналізованим, досить важко. Елементи старих ідеологічних кон-

струкцій штучно підживлюються силами, не здатними відкрито конкурувати на міжнародній арені і зацікавленими у збереженні феномену «близького зарубіжжя». Це ж надає певної стійкості антизахідницьким настроям значної частини населення. Україні притаманна й проблема суперечливості канонів патріотизму, адже продовжуються серйозні дискусії щодо змісту національних інтересів.

З іншого боку, європейська еліта не спромоглася адекватно оцінити можливості нової ситуації, створеної «помаранчевою революцією». Політичні лідери і бюрократія Євросоюзу діяли за стандартною схемою, так, нібито в Україні нічого не відбувалося, хоча момент потребував зовсім іншої динаміки, зокрема значно потужніших сигналів Україні щодо перспектив членства в ЄС. Європейський Союз, керівництво якого аплодувало «помаранчевій революції» та її лідерам, продовжував дотримуватися щодо України політики стримування і фактично ігнорував заклики Києва заявити про наближення перспектив європейської інтеграції України. Замість цього нам, європейській країні, запропонували «Європейську політику сусідства», тобто формат відносин того ж рівня, на якому перебувають середземноморські сусіди Європи у Північній Африці й на Близькому Сході, що багатьма фахівцями розглядається як намір створити альтернативу статті 49 консолідованого Договору ЄС, яка надає всім європейським державам право на звернення із заявою про членство в ЄС. Не набагато кращим виглядає і запропонований 7 травня 2009 р. на Празькому саміті ЄС новий проект — так зване «Східне партнерство», розрахований на Україну, Білорусь, Молдову, Грузію, Азербайджан і Армению, де теж відсутня перспектива повноправного членства нашої держави в Європейському Союзі.

Дійсно, ні для кого не є таємницею, що розширений сьогодні до 27 країн-членів Європейський Союз опинився на роздоріжжі. Триває конкурентна боротьба між різними підходами до тлумачення історичного минулого та майбутнього Європи. Так само ще далеко не завершеним є і процес ствердження України у європейському історичному й геополітичному просторі (та його наукового осмислення). Не випадково на останніх самітах Україна — ЄС у вересні 2008 р. в Парижі та НАТО у квітні в Бухаресті і грудні 2008 р. в Брюсселі Україна отримала, по суті, гарбуза замість європейської та євроатлантичної перспективи. Головний месидж, який європейські політики та експерти намагалися донести до керівництва й народу України: об'єднаній Європі нині за своїм клопотом нема коли дихнути, в Україні — безлад та невизначеність, а отже говорити про стратегічні перспективи наших відносин не на часі. Як пише про свої враження з цих самітів відомий український журналіст Геннадій Друзенко, «європейці чи не в унісон повторювали: наводьте порядок у власному домі, ми протягом найближчих років спробуємо дати раду засадничим проблемам, що наразі залишаються нездоланими для розширеного ЄС, а потому, якщо все буде гаразд, серйозно говоритимемо про майбутнє».

Але у зв'язку з цим виникає далеко не риторичне питання: але чи має моральне право ЄС, який у далекі 1950-ті роки був створений, відбувся та розвинувся за більш ніж суттєвої, а попервах і вирішальної (військове визволення країн Старої Європи та план Маршалла) допомоги США, так картати Україну?

Якщо згадати повоєнну історію західноєвропейських держав і порівняти її з українськими реаліями, то можна зробити висновок: попри дійсно складний, якщо не сказати кризовий, етап у розвитку України, жоден з параметрів чи проблем цього розвитку не є об'єктивною підставою, аби відмовляти нашій країні у європейській та євроатлантичній перспективі: усі хиби української політики й державотворення за бажання можна знайти і в Євросоюзі чи, точніше, у деяких його державах-членах (Франції, Німеччини, Бельгії, Іспанії, Італії, Польщі). Тому європейці, враховуючи уроки історії, повинні мати достатньо порозуміння й терпіння щодо євроінтеграційних прагнень України і бути готовими прийняти її до «спільного європейського дому», що розбудовується. Аналогічно чітку позицію має виробити наша країна. Окрім того, Україна повинна мати не лише час, ресурси і зовнішню підтримку для відповідних перетворень, але й необхідну державницьку, національну гідність на цьому складному шляху, які дозволять говорити про органічну належність нашої держави до об'єднаної демократичної Європи.

Отже, щодо євроінтеграційних прагнень України, то йдеться про наявність проблем, складніших, ніж досягнення копенгагенських критеріїв членства в ЄС 1993 р. Їхнє розв'язання потребує якісної суспільної еволюції. Очевидно, що прискорене впровадження європейських стандартів у соціальній, гуманітарній, правовій, бізнесовій сфері не може бути забезпечено тільки зусиллями влади. Вхідження до європейської спільноти не тільки не може бути результатом перемоги прибічників цієї ідеї над її противниками, воно потребує органічного зникнення таких противників, як масово суспільно значущого явища. Можна і навіть потрібно дискутувати з питань переваг і ризиків вступу до ЄС, шляхів забезпечення специфічних інтересів окремих прошарків населення, але щодо цінностей європейської цивілізації має існувати широкий загальнонаціональний консенсус. Без такого консенсусу залишається сумнівною сама цивілізаційна європейська належність українців.

Запорукою успішності євроінтеграційних зусиль України має стати розважливість і чітке врахування динаміки власних інтересів. Зрозуміло, що романтизм Києва не складе гарного дуету з прагматизмом Брюсселю. Але й вироблення власних прагматичних підходів не є простим завданням. На стартовому етапі, який тільки розпочинається для України, найбільшу вагу має потреба геополітичної визначеності і стабілізації міжнародного становища країни як на заході, так і на сході. Але це не має відсувати на другий план питання конкурентоспроможності. Економічний вимір співпраці як із західними, так й із східними партнерами потребує гнучкості та вибірковості. Зокрема, інтенсивне залучення іноземних

інвестицій не має супроводжуватися зобов'язаннями, які б погіршували умови функціонування вітчизняної промисловості.

Нарешті, Україна не має розглядати вступ до ЄС як самоціль. Завданням має бути забезпечення цілком конкретних переваг як політичних, так і економічних. Ще важливішим є суспільно-політичні та гуманітарні аспекти європейської інтеграції країни. Особливу увагу слід приділити відомій тріаді: права і свободи людини, демократія, верховенство права, в т. ч. міжнародного. Окрім того, уже в процесі підготовки до вступу необхідно всіляко розширювати українську присутність в Європі і зробити це складовою національної політики в культурній та гуманітарній сфері.

Сучасна певна відчуженість від європейського життя в ідеалі має долатися за рахунок пропорційної європеїзації України та вбирання Європою української складової. Для нас важливо стати європейцями і залишитися українцями. Для органічного розвитку і остаточного об'єднання Європі, у свою чергу, важливо, на наш погляд, повною мірою розширити свій простір на українські терени і цим збагатити свої цивілізаційні характеристики.

А щодо місця і ролі України в європейському геополітичному просторі, то у пошуках геополітичної функції нашої держави, на наш погляд, слід виходити не із застарілих й небезпечних теорій протистояння, а із можливості та необхідності діалогу цивілізацій, між морськими і континентальними геополітичними центрами сили, між Європою і Євразією. Саме про цю геополітичну функцію писав І. Лисяк-Рудницький: «Україна, що розташована між світами греко-візантійської і західної культур і є законним членом їх обох, намагалася протягом своєї історії об'єднати ці дві тенденції у живому синтезі. Це було велике завдання, і не можна заперечувати, що Україна не змогла його повністю виконати. Україна наближалася до цього синтезу у великі епохи своєї історії, в часи Київської Русі і козацтва ХУІІ століття. Однак, ... в обох випадках остаточний синтез зазнав невдачу і Україна пала під тягарем надмірного зовнішнього натиску, а також від розривних внутрішніх сил. У цьому сенсі можна сказати, що велике завдання, яке складає історичне покликання українського народу, залишається до цих пір не виконаним і ще належить до майбутнього».

Отже, лише утвердження України в якості одного із центрів міжцивілізаційної комунікації може дати їй можливість стати геополітичним суб'єктом у світі, що глобалізується. Цю природну й вигідну для себе роль учасника інтеграційних процесів Україна зможе відігравати тільки тоді, коли її територія стане місцем неконфронтаційної зустрічі двох гігантських економічних і цивілізаційних систем. А щоб мати можливість впливати на процес їх взаємопроникнення, Україна повинна, мабуть, бути представлена і в «західному», і в «східному» інтеграційних об'єднаннях. Подібної думки дотримуються як українські (В. Кремень, Д. Табачник, В. Ткаченко), так і західні вчені. Відомий німецький публіцист й громадській діяч В. Шнайдерс-Детерс, наприклад, в статті «ЕС або НАТО —

зміна пріоритетів України?» в «Дзеркалі тижня» (2008, № 11) пише: «Із розташування України в європейському проміжку впливає й європейська функція України; історичні, культурні й особисті зв'язки з Росією визначають місію України, покликану не лише перешкоджати виникненню нового політичного вододілу всередині Європи, але й створити густу мережу зв'язків між Євросоюзом і Росією». Але щоб упоратися з цією європейською функцією, Україні потрібна опора у вигляді надійної перспективи членства в Європейському Союзі, адже для України, поглиненої Росією, таке завдання виявиться непосильним. Ось чому ми так довго й настирно добиваємося, щоб у новій розширеній угоді з ЄС було зафіксовано надання асоційованого статусу Україні.

Мабуть треба прислухатися і до думки іншого відомого німецького діяча — Егона Бара, архітектора східної політики Віллі Брандта, який у вступі до нещодавно виданої книжки «Європейський Союз, Росія та Євразія» пише: «В сучасному проміжному статусі Україні навряд чи вдасться самостійно підтверджувати свою державність протягом тривалого часу. Цей вакуум, мабуть, все ж зникне протягом наступних 10-15 років... Україна або інтегрується до Європейського Союзу, або — коли не номінально, то де-факто — знову зіллється в союзі з Росією».